

Az államhatárok szerepének módosulása az Európai Unió támogatásainak tükrében

MERZA PÉTER¹

Abstract

Changing role of state borders according to the support from the European Union

After the Second World War spatial development in Western Europe took a twofold direction. On the one hand the national governments created the established framework for economic co-operation (foundation of the European Coal and Steel Community, European Economic Community and Euratom), on the other hand the regions and settlements in the border zones initiated transboundary contacts. The deepening and widening of the European integration process provided increased opportunities for these areas and during the past decades the formerly prevailing unfavourable position of border zones has changed for the better. Their location has proven to be an impetus to socio-economic development. The present study is an attempt to provide a classification of these border regions on the basis of their access to European Union funding, which has been inevitable for their development. As the transition period started in Central and Eastern Europe in the 1990's similar processes could be observed in these states. Five types of borders are distinguished on the basis of the relationship of the CEE countries with the European Union. This classification reflects different intensities of co-operation.

Bevezetés

A különböző típusú és fejlettségű államalakulatok (államkezdemények, birodalmak, nemzetállamok) közösségei és azok tagjai közötti viszonyt az elkülönültség és egymásraultalság együttes, egyidejű hatása alakította. Az elkülönültséget a térben a különböző típusú és funkciójú határok, az egymásraultalságot a kooperáció, az együttműködés lehetséges formái és hatósugara jelenítette meg. Az érintkezés a specializáció következtében már a történelem korai időszakától kezdve az árucseré különböző kezdetleges kereskedelmi formáját öltötte. A mai Európai Unió alapját azok az évszázadok alatt kialakult nemzetállamok között megvalósuló együttműködési formák jelentik, amelyek a korábbi árukereskedelemből fejlődtek ki.

Ennek a szemléletnek legnyilvánvalóbb bizonyítéka a négy alapszabadság elve: az áruk, a munkaerő, a szolgáltatások és a tőke közösségen belüli szabad áramlása. A nyugat-európai egysége-

¹ Irodavezető, Baranya Megyei Önkormányzat, Európai Fejlesztési Iroda, Pécs.
E-mail: peter.merza@europahaz.adatpark.hu

sülési folyamat következtében a történelem korábbi korszakai alatt kialakult nemzetállami keretek a második világháború után egyre szűkebbnek bizonyultak. A határok folyamatosan veszítették el elválasztó (barrier) jellegüket, szűrő funkciójuk módosult, a nyitott típusú határok pedig az összeköttetést, az együttműködést szolgálják és ezen keresztül önmaguk felszámolását, megszüntetését készítik elő. Ez egy egymástól elválaszthatatlan kettős folyamat egyidejű megvalósulását jelenti: egyrészt a politikai unióra² törekvő országok nemzetállami szinten együttműködnek egymással, másrészt határmenti területeik, önkormányzataik, régióik kooperálnak a határ túloldalán található partnerekkel. (Az Európai Unió fejlődéstörténete egy minőségileg és mennyiségileg sokkal többretegű együttműködést testesít meg, jelen esetben azonban térbeli szempontból le lehet egyszerűsíteni az integrációt e két együttműködési szint fejlődésére.)

Nemzetállamok közötti együttműködések – határok Európában

Az európai egységesülési folyamatban kezdettől fogva fontos szerepet játszott és játszik a nemzetállamok jó kapcsolatának tudatos elősegítése, finanszírozása. Ez, mint már említettem, több síkon zajlik: államok között, regionális, kistérségi és települési szinteken. Történeti szempontból vizsgálva a folyamatot, megállapíthatjuk, hogy az ezredfordulóra egyértelműen az utóbbi szintek – a helyi/regionális szintek – felértékelődtek, és ezzel párhuzamosan a közös politikák és a brüsszeli EU intézmények átvették a korábban fővárosokhoz köthető nemzetállami szintű együttműködések szervezésének és működtetésének lényeges kompetenciáit, ill. döntési hatásköreit. A kialakult rendszernek új eleme az EU bővítéséből adódó újfajta együttműködési típusok és formák megjelenése a K-i határok mentén. Az együttműködés történeti fejlődéséről a következőket mondhatjuk el:

– Az európai együttműködési folyamat kezdeti célja a második világháború után létrehozott határok sorompó-szerepének megszüntetése volt. A határokon átnyúló együttműködések szervezése és irányítása a szubszidiaritás elvének megfelelően az 1990-es évekre áttevődött a regionális és a települési szintekre. Az integráció folyamata és fejlődése hozta felszínre az összes olyan problémát is, amelyet a későbbiekben közösségi szinten kellett megoldani, szervezni és szabályozni.

– Az 1950-es évektől kezdve a német-holland-belga, a német-francia és a belga-francia határvidék válik az újfajta – euroregionális – együttműködések középpontjává, majd ez a típusú együttműködés fokozatosan elterjedt a Közösség belső határai mentén.

– Az együttműködési kezdeményezések – az 1950-es években kialakult kooperációk – alapvetően projektszinten működtek, amelyek egy-egy feladatot tűztek ki maguk elé, majd az 1960-as, 1970-es évektől a már kialakult struktúrák tevékenységének középpontjába a programszerű, átfogó, komplex fejlesztési együttműködések

² A föderációs jellegA föderációs jellegA föderációs jellegA föderációs jellegA föderációs jelleggel, feltehetőleg a teljes gazdasági unió létrehozása után az EU evolúciós folyamatában a következő teljes gazdasági unió létrehozása után az EU evolúciós folyamatában a következő célkitűzés a politikai unió megeremtése lesz.

kerültek. Ezzel párhuzamosan a határon átnyúló összefogások egyre inkább regionális szintre tevődtek, a határmenti települések együttműködését felváltotta a térségek együttműködése.

– 1971-től, az Európai Határmenti Régiók Szövetségének megalapításával, a határmenti és a határon átnyúló régiók érdekérvényesítése politikai szinten is megjelent és hangsúlyossá vált. Ettől kezdve jelentek meg a határmenti segélyprogramok és támogatások az Európai Közösség (EK) költségvetésében, tervezési folyamatában.

– Az európai belső piac megvalósulásával – amelyet az 1986-os Egységes Európai Okmány aláírása és az Európai Gazdasági Térség 1992-es egyezménye hozott létre – az 1980-as és az 1990-es években kialakult kapcsolatok szervesültek. Az EK intézményrendszere, költségvetése és támogatási politikája (különösen az 1980-as években) ekkor még nem készült fel a kapcsolatok és kezdeményezések megfelelő támogatására.

– 1990-ben, elsőként a dél-európai országok jutottak hozzá „határokon átnyúló fejlesztési terveknek vagy stratégiáknak”, ill. „cselekvési programoknak” keresztül határmenti fejlesztési forrásokhoz, az ekkor elindított Interreg kezdeményezés keretében. A diszkrimináció elkerülése érdekében ezek a források a nyugat-európai tagállamok előtt is megnyíltak gyakorlatilag a mediterrán programmal egyidőben.

Az 1990-es években ugyanakkor kettős folyamat zajlott le: egyrészt ezek a struktúrák (a Maastricht-i kohéziós politika eszközeként), az integrációs törekvések felgyorsulásával hatalmas forrásokat kaptak másrészt a kelet-európai politikai változások hatására megjelent a külső határok mentén kialakuló együttműködések elősegítése, ill. a későbbiekben a tagjelölt országok határmenti együttműködéseinek a támogatása. Azt lehet mondani, hogy a bővítési folyamat felgyorsulásával és a schengeni határok bevezetésével az európai egységesülési folyamat központi kérdésévé vált a határmenti problémák kezelése. Az EU külső határai ma gyakorlatilag nemzetállami határként funkcionálnak, mert a belső határok megszűntek.

Határtípusok az európai támogatások tükrében, együttműködési programok, projektek

Az Európai Unióval kialakított nemzetállami kapcsolatok, ill. a támogatási eszközök és formák alapján ma a következő határtípusokat lehet megkülönböztetni Európában:

- Belső, Európai Unión belüli határ, amelynek mindkét oldalán EU-tagállam található (EU-EU határ);
- EU-tagállam és tagjelölt állam közötti határ (EU-Phare határ);
- Tagjelölt államok közötti határ (Phare-Phare határ);
- EU-tagállam, vagy tagjelölt állam és EU által támogatott, de nem tagjelölt állam közötti határ (EU-MEDA, EU-TACIS, Phare-TACIS, vagy Phare-CARDS határ);
- Tagjelölt ország és EU által nem támogatott ország közötti határ.

A fenti határtípusok megkülönböztetésének alapja az Európai Unió jogi szabályozása és támogatási rendszere, ami meghatározza, hogy adott kezdeményezés, program, (projekt) keretében a felsorolt határtípusok milyen támogatásban részesülhetnek.

A határtípusok a valóságban az itt bemutatottnál sokkal bonyolultabb rendszert alkotnak, hiszen külön fejezet foglalkozik a Strukturális Alapok felhasználásánál a hegyvidéki típusú határok a tengeri határok, stb. eseteivel. Európai Unión belüli határ esetében ez kiegészül a célterületek alapján meghatározott támogatási programokkal, amelyek közvetlenül is segítik a határmenti területek felzárkózását. Új típusú támogatási forma a tengeri határok fejlesztésének társfinanszírozása, amely EU-tagállamok között és tagjelöltek esetében is igénybe vehető. Az egyes határtípusok fő sajátosságai az alábbiak (*1. ábra*).

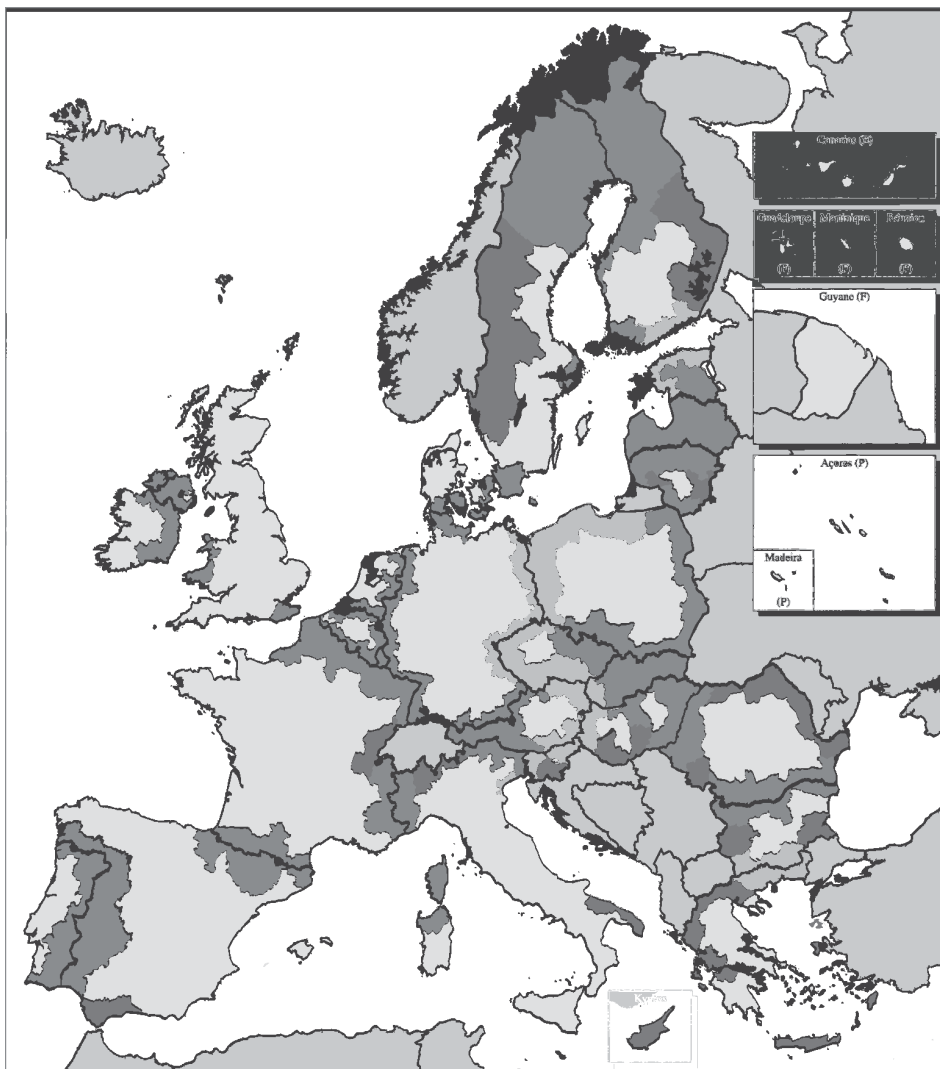
1. Belső határ, mindkét oldalán EU-tagállammal – I. típus

Ezt a határtípust tekinthetjük a klasszikus határmenti együttműködés alapjának, a „legeurópaiabb” határnak. Ezek a kooperációk ma már többnyire euroregionális keretek között zajlanak. A határok átjárhatósága következtében, ahol nem akadályozták természeti viszonyok a kapcsolatok fejlődését – gyakorlatilag a teljes nyugat-európai határszakaszokon – mindenhol találunk eurorégiókat. (Maga az „eurorégió” kifejezés az 1958-ban létrehozott EUREGIO együttműködésből ered, amely a korábbi Rajna-Ems érdekcsoportból alakult ki.) Itt kell megjegyezni, hogy az Európai Gazdasági Térséggel közös uniós határok a tagállamok közötti határokkal azonos támogatási elbírálás alá esnek. (Ilyen eset pl. a teljes svéd-norvég és finn-norvég határt lefedő Interreg program, amelyben 6 térség kap EU-támogatást.)

A határtípus legfontosabb tulajdonsága – a támogatások szempontjából az, hogy amennyiben a térségek megfelelnek az EU területfejlesztési célkitűzéseinek (a Strukturális Alapok ún. „objective” alapú szabályozása), úgy a Közösségi Támogatási Kerettervekben és az Egységes Programozási Dokumentumban³ megjelenik a térségek támogatása programszinten is. Ezek alanyi jogon járó támogatások. Ebben az esetben nem igazán lehet elválasztani a területfejlesztési támogatást a határmenti támogatástól, mivel azok ugyanazt a célt szolgálják, többnyire az Európai Regionális Fejlesztési Alap vagy az Európai Szociális Alap finanszírozásában.

A határmenti problémák tudatosulásának egyik legfontosabb momentuma volt, amikor 1990-ben Brüsszel elindította az Interreg nevű Közösségi Kezdeményezést, amelyet 1994-ban az Interreg II, majd 2000–2006 között az Interreg III. követett, ill. követ.

³ Közösségi Támogatási Keretterv (Community Support Framework – CSF) és az Egységes Programozási Dokumentum (Single Programming Document – SPD): az EU területfejlesztési / regionális támogatásának alapidokumentumai, amelyek régióként, ill. országokként meghatározzák az EU-támogatások felhasználási területeit, programjait és a hozzájuk rendelt forrásokat.

1. ábra. Az Európai Unió különböző határtípusainak elhelyezkedése a második társadalmi-gazdasági kohéziós jelentés alapján

Border types of European Union according to the Second Report on Economic and Social Cohesion

A programnak ma 3 fejlesztési irányvonala van (*strand*), a 2000-2006 közötti tervezési időszakra összesen 4 875 millió eurós allokált kerettel. A kezdeményezés céljai a következők:

–*Interreg III. A: határmenti együttműködések támogatása.* Az eredeti Interreg kezdeményezés mai megfelelője. 1990-től 2000-ig mintegy 3,5 milliárd eurót fordítottak erre a célra a korábbi programokban.

–*Interreg III. B: országok közötti együttműködések támogatása.* 1996-tól – a prioritás megjelenése óta – összesen 413 millió euró támogatást folyósítottak ezzel a céllal.

–*Interreg III. C: ez a támogatási irány 2000-ben jelent meg, amely korábban nem létezett prioritás formájában a Közösségi Kezdeményezések között.* A hasonló célú Közösségi Programok (Recite, Ecos-Ouverture) megszüntetésével egyidőben jött létre. Célja az *interregionális együttműködések támogatása.*

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a Strukturális Alapok költségvetésében elkülönítve jelen lévő Közösségi Kezdeményezések⁴ egyértelműen területfejlesztési célt szolgálnak. A kezdeményezések közül az Interreg célja kimondottan a határokon átnyúló problémák kezelése, különféle programszerű fejlesztések támogatása. A 2000–2006 közötti tervezési időszakban a Strukturális Alapok 2,5%-át Brüsszel az Interreg finanszírozására különítette el, így támogatva a verseny alapú határmenti együttműködések.

2. EU-tagállam és tagjelölt állam határa (EU-Phare határ) – II. típus

A tagjelölt országok szempontjából ez a határtípus nyújtja a legtöbb támogatási lehetőséget, a legnagyobb forrásokkal. (Elvben a Phare-Phare határtípus közel ugyanennyi forráshoz juthat, mint a tagállammal közös határszakasz – a strukturális célkitűzésekkel kapcsolt támogatások kivételével –, a gyakorlatban azonban jelentős különbség mutatkozik.)

A tagjelölt országokkal közös határterületek támogatása 1994-ben kezdődött el a Phare CBC program elindításával, amelynek háttérében két szempont húzódtott meg: egyrészt az akkori külső határvidékek sérelmezték, hogy nem juthattak ilyen címen támogatáshoz, másrészt meg akarták akadályozni a tagjelölt országok határmenti területeiről a napi ingázás kialakulását, amely az uniós munkahelyeket veszélyeztette.

A program az Interreg II. A tükörprogramjaként funkcionált, a határ külső oldalán Phare CBC forrásokat, belső oldalán, pedig az Interreg forrásokat lehetett felhasználni.

1994–1999 között összesen 1 milliárd euró támogatást folyósítottak a kedvezményezett 15 országhatárnak. Elsősorban az infrastruktúrafejlesztési, gazdaságélénkítési projekteket támogatta a program, és csak később, 1998-tól célozta meg a tagjelölt államok felkészülési folyamatának elősegítését.

⁴ Az Interreg mellett a *Leader* (vidékfejlesztési eszköz), az *Urban* (a városi problémák kezelésének eszköze) és az *Equal* (a szociális problémák felszámolására létrehozott támogatás) tartozik a Közösségi Kezdeményezések közé.

A jószomszédi kapcsolatok ápolása, a kulturális együttműködés mind a mai napig nem szerepel a program elsődleges prioritásai között.

Erre a típusra a legkézenfekvőbb példa a magyar-osztrák Phare CBC program, amely közvetlenül biztosítja a forrásokat az Euréció West/Nyugat Pannónia Euroréció funkcionális működéséhez. 2000-ben az EU K-i határain mintegy 26 ilyen, ill. ehhez hasonló határmenti együttműködési struktúra alakult ki.

Azt lehet mondani, hogy a sikeres Phare CBC programmal együtt többnyire kialakításra kerültek az EU-tagállam – tagjelölt állam típusú eurorégiók is, amelyek a politikai akarat függvényében igen sikeresen működnek. (Ilyen pl. a görög–bolgár Nestos-Mesta Euroréció, a finn–észti Helsinki-Tallin Euroréció, valamint a német–lengyel–cseh Niesse-Nysa-Nisa Euroréció.)

3. Tagjelölt államok közötti határ (Phare-Phare határ) – III. típus

Ez a határtípus ma már elvben ugyanazon támogatási elbírálásban és finanszírozásban részesül, mint az 1994-ben indított Phare CBC program uniós határai mentén (általában K-i oldalán) található területek, a gyakorlatban azonban jelentős különbségeket tapasztalunk a határmenti együttműködések (CBC programok) működése és eredményei területén. Jelenleg 10 országot érint a támogatás, amely szintén a Phare CBC program büdzséből valósul meg.

Ezeket a határszakaszokat szintén eurorégiók, ill. euroregionális együttműködési formák kísérik végig (2000-ben mintegy 16-ot ismert el Brüsszel), működésük azonban sokkal jobban függ a Phare CBC program sikerétől, mert ezekben az esetekben hiányzik az EU-tag lobby és érdekvédelem szerepe, érdekeltisége. Magyarországi példaként a Vág-Duna-Ipoly Eurorégiót lehet említeni, amely igen látványos eredményeket ért el helyi szinten, a külföldi példák közül, pl. a lengyel–szlovák Tatra Euroréció sorolható a sikertörténetek közé.

4. EU-tagállam/tagjelölt állam és támogatott, de nem tagjelölt állam közötti határ (EU-TACIS, EU-MEDA, Phare-TACIS, EU-CARDS, vagy Phare-CARDS határ) – IV. típus

A TACIS CBC programot 1996-ban indította Brüsszel a volt szovjet tagállamok Ny-i határvidéke mentén. A program eleinte csak az EU-val határos térségeket támogatta, 1999-től azonban a tagjelölt államokkal közös határszakaszok, az egymás közötti határszakaszok, ill. a szintén TACIS kedvezményezett Mongóliával közös határmenti projektek is támogathatók ebből a keretből.

A program támogatásának középpontjában a határmenti hálózatok, átkelőhelyek modernizációjával kapcsolatos projektek állnak. A prioritások indoka az EU közlekedésfejlesztési politikájában keresendő (Transzeurópai Hálózatok, európai korri-

dorok kialakítása), amelynek célja, hogy a lehető leggyorsabban lehessen az árukat a K-i határokon keresztül szállítani, erősítve ezzel az EU nyersanyag ellátását, ill. biztosítva a piacok elérhetőségét az uniós vállalatok számára. A program nem hasonlít sem az Interreghez, sem a Phare CBC-hez, mert nem célozza a határmenti területek általános területfejlesztését, a tevékenységek koordinációját; lényegében nem is program, hanem projektszintű konstrukció, amely nem rendelkezik semmilyen regionális és intézményi háttér megállapodással. Ez a program jelenti gyakorlatilag az egyetlen forrását a Bug Eurorégiónak a lengyel-ukrán-belorusz határ mentén.

2000 decemberében az EU elindította a CARDS programot a nyugat-balkáni országok társadalmi-gazdasági stabilitásának megerősítésére. (Ennek gyakorlatilag az összes balkáni állam a haszonélvezője, mivel nem tartoznak a Phare program támogatásának hatáskörébe és nem EU-tagállamok.) Ez a program minden határmenti együttműködést támogat a térségben, azonban operatív lebonyolítási mechanizmusa napjainkban is kialakítás alatt van. A CARDS váltja fel ezekben az országokban a már működő Phare CBC programokat, (pl. a görög–albán és a görög–macedón programot), valamint forrást biztosít az eddig nem támogatott horvát, jugoszláv, bosnyák határszakaszok mentén is. Valószínűsíthető, hogy a módosított Phare CBC irányelveket fogja követni ez a program, azaz a nagy, infrastrukturális beruházásokhoz nyújt majd számottevő segítséget.

Annak ellenére, hogy a CARDS nem tagjelölteket támogat, Horvátország egyidejűleg haszonélvezője a programnak és tagjelölt állam is, ennek oka, hogy a kelet-közép-európai tagjelölt országok közül egyedül Horvátország nem Phare kedvezményezett, így nem részesül az előcsatlakozási stratégia eszközeiből. Az ország Brüsszel döntésével, – vagyis az által, hogy nem a Phare programot terjesztették ki rá, hanem az új program kedvezményezettjei közé került – jelentős presztízsvesztést szenvedett el.

Mind térben, mind gyakorlatban a Phare-CARDS határtípus áll a Dél-Dunántúlhoz a legközelebb. Szakértői körökben ismert, hogy a Duna-Dráva-Száva Eurorégió jelenleg semmilyen EU támogatásban nem részesül, így működése kizárólag a tagok politikai akaratától és saját forrásaiktól függ. Hasonló cipőben jár az Isztria Eurorégió, azzal a különbséggel, hogy az alapító szlovén és horvát tagok jól ismerik egymást, beszélnek egymás nyelvét, és minden partner számára egyértelműek a fejlesztési célok, prioritások. A CARDS program gyakorlati elindítása esetén már létező struktúrák tudják majd az EU-s forrásokat hasznosítani, remélhetőleg már 2003-tól.

2000-ben az EU módosította a már futó MEDA programot, így a haszonélvező Földközi-tenger menti országok közötti és az EU-val kialakított határmenti együttműködési formák hangsúlyosabban szerepelnek a program irányelvei között. A korábban kialakított gyakorlatnak megfelelően azonban mind a mai napig nincs program-szerű együttműködés, intézményi-közhatósági koordináció, így a MEDA nem tükörprogramja az Interregnek és a Phare CBC-nek. Brüsszel rövidtávú céljai között szerepel a koordináció erősítése révén az Interreggel való párhuzamos lebonyolítás bevezetése a spanyol-marokkói, a gibraltári-marokkói, a görög–török–ciprusi, ill. a görög–török határ mentén. Ebben a térségben a tengerek elválasztó szerepe miatt, ill. a

közvetlen kapcsolatok és érintkezés hiányában nem alakultak ki euroregionális típusú együttműködési struktúrák. Látszólagos ellentmondás, de a program sikere a K-i bővítési folyamat gyorsaságától és sikerétől függ leginkább, hiszen az EU D-i tagállamai minden lehetséges alkalmat megragadnak, hogy diszkriminációra hivatkozva saját D-i határvidékeiknek is fejlesztési forrásokat szerezzenek.

*5. Tagjelölt ország és EU által nem támogatott ország közötti határ
(Kelet-Kelet típusú határ) – V. típus.*

Ezt a határtípust gyakorlatilag a TACIS program indításáig lehetett élesen elkülöníteni, azonban a korábban kialakult megkülönböztetés a program elindításával az utóbbi években megszűnt. Szűken értelmezve ma csak Törökország K-i határvidéke sorolható ebbe a típusba.

Az itt hozott példák a megelőző korszakot tükrözik, bizonyítva, hogy a politikai szemlélet változása egy-két év alatt képes a korábban kialakult gyakorlatot módosítani. Sajnos azonban a gyakorlatban mind a mai napig léteznek ezek a korábban kialakult problémák. Az EU nagyon kis mértékben (gyakorlatilag egyáltalán nem) támogatta ezt a határtípust, mert úgy vélte, hogy ezek a határok biztosan schengeni határként fognak funkcionálni hosszútávon is. (Ilyen határ volt pl. a korábbi jugoszláv határ is 2001-ig) 1996-ban ugyan elindította az EU a CREDO programot, de a szűkös keretek, a túlbürokratizált struktúra és menedzsment az elért apró sikerek fényét is elhomályosította.

Általános problémája volt a programnak, hogy projekt szintű tervezés mellett, a nagyon szerény források mellé igen széles spektrumú célokat, nagy kedvezményezetti köröket, sok haszonélvezőt határoztak meg olyan határszakaszokon, amelyek Európában a legproblematisabbak (pl. a román–moldáv határ mentén). A problémák ellenére ezeken a határszakaszokon is kialakultak formálisan eurorégiók, eredményekről, tapasztalatokról azonban nincs elegendő, ill. hozzáférhető információ (pl. ilyen a Felső-Prut Eurorégió a román–moldáv–ukrán hármashatár térségében). 2000-től a Phare CBC átvette a tagjelöltek oldalán a CREDO lebonyolítását, azonban mind eddig nem indult be érdemi tevékenység a programban.

Összefoglalás

A fent bemutatott határmenti együttműködési típusok, támogatási programok és példák alátámasztják azt a következtetést, miszerint a történelem folyamán talán először a 20. sz. második felében nem jelent egyértelmű hátrányt, problémát a határmenti fekvés, a határmentiség.

Az előny azokban a forrásokban, támogatásokban realizálódik, amelyek csak e térségek számára kerültek elkülönítésre, kialakításra. Ám ezek a források csak a le-

hetőséget teremtik meg az együttműködések finanszírozásához, amelyhez nélkülözhetetlen a helyi társadalmi, politikai, gazdasági akarat és elszántság.

Ennél is fontosabb – és feltehetőleg nehezebb is – azonban annak a tudatnak, gondolkodásnak a kialakítása, amelynek révén eltűnnek a határsorompók az emberek gondolkodásában, megszűnnek a nyelvi, kulturális és vallási korlátok. Talán ez az a szempont, amelyben Nyugat-Európa nemcsak 50 évnyi előnnyel, hanem több évszázados történelmi tapasztalattal és gyakorlattal rendelkezik a közép- és kelet-európai országokhoz képest.

IRODALOM

- FORMAN B. 2001. Az Európai Unió strukturális és előcsatlakozási alapjai. – Európai Bizottság Magyarországi Delegációja, Bp., 396 p.
- HORVÁTH Z. 2000. Kézikönyv az Európai Unióról. – Magyar Országgyűlés, Bp., 490 p.
- RAPCSÁK J. –HEIL P. 2001. Phare-kézikönyv. – OSIRIS Kiadó, Bp., 167 p.
- European Conference on the New Interreg III Initiative 1999. – Trans-European Co-operation for the Promotion of Cohesion and Economic Development, Grado, 233 p.
- Unity, Solidarity, Diversity for Europe, its People and its Territory 2001. – Second Report on Economic and Social Cohesion, European Commission, Brussels, 160 p.